

УДК 94 (477) «1648/179» + 908

РЕАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1910 РОКІВ: СТАТИСТИЧНИЙ ВИМІР

Павло Токаленко

Херсонський національний технічний університет
Україна, 73008, м. Херсон, Бериславське шосе, 24
e-mail: tokalenko83@mail.ru

У 2015 році виповнилося 110 років від початку Першої російської революції, яка змінила політичну культуру у Російській імперії, вплинула на розвиток ліберальних відносин у суспільстві, залишивши незмінним монархічний лад. Серед багаточисленних наслідків революції 1905-1907 років, репресивний механізм був найпомітніший, його відчули на собі всі верстви суспільства. Реакційна політика самодержавства сформувала потужний державний поліцейський апарат, який мав стати опорою монархізму, гарантією стабільних соціальних процесів і не допустити у майбутньому нових народних заворушень. Пошук політично й ідеологічно нелояльних режимові елементів і покарання їх відповідно до законодавства Російської імперії було основною метою поліцейського апарату.

Це завдання набуло ознак основної складової змісту реакційної політики, яку ще на початку ХХ ст. досліджував П. Кропоткін, С. Степняк, П. Люблінський, Л. Клейнборт.

У радянські часи вивченню цього питання було приділено особливу увагу. С. Ушеревич детально проаналізував статистичні дані кількості засуджених і страчених під час і після Першої російської революції; М.М. Полянський розкрив правовий аспект проблематики; М.М. Гернет вивчав умови утримання засуджених у тюрмах Російської імперії.

Серед українських дослідників радянську історіографію 1905-1907 років вивчали: С.А. Євсеєнко, В.Д. Сусоров, Н.О. Сігалова, які розкрили роль соціалістично-революціонерів Південної України у революційних подіях 1905-1907 років.

Серед сучасних російських істориків слід відзначити дослідника пенітенціарної

системи Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. М.В. Лаврентева. Жіночу політичну каторгу та населення каторжан у Східному Сибірі вивчала В.М. Максимова.

Проблематика реакційної політики царизму на початку ХХ ст. і досі залишається актуальною темою для істориків-краєзнавців, які у пошуках статистичної інформації щодо кількості жертв репресій формують масштаб контрреволюційної діяльності уряду Російської імперії. Нажаль, досі не існує єдиної статистичної бази щодо кількості постраждалих під час революції 1905-1907 років та у період реакції 1907-1910 років. Відсутня, також, у повному обсязі, внаслідок різних обставин, і статистика щодо діяльності системи виконання покарань на Півдні України.

Реакційна політика самодержавства, з одного боку, набула нових форм, а з іншого, стала продовжувачем традицій загальноімперської системи покарань. Незважаючи на вплив ліберальних ідей в Європі у ХІХ ст., пенітенціарна система Російської імперії залишалася майже незмінною. Після винесення вироку арештанту, його покарання дуже часто залежало від волі та свавілля адміністрації тюрми. На позбавлення їжі та карцер ув'язнені у Сибіру дивилися з посмішкою, бо тут існували більш жорстокіші покарання. Тільки «кішки» (батоги), які призначали за найменшу провину, у залежності від настрою наглядача, сягали не менше 100 ударів. Окрім цього, ув'язнів могли прикувати на декілька років до стіни підземного карцеру або приклепати на 5-6 років до тачки. Найжорстокішим покаранням була так звана «лисиця», коли ув'язненого заковували ланцюгами до дерев'яної колоди або до залізної полоси вагою у 1,5 пуда (не

менш 24 кг) на декілька років [1, с.13-14].

Свобода дій тюремної адміністрації не знала меж. Так, у 1871 р. начальнику Карських золотих копалень Демідову повідомили про вбивство, яке скоїв каторжний в'язень. Щоб дізнатися подробиці цього злочину він катував дружину каторжника – вільну жінку, яка послідувала за чоловіком на каторгу, потім його 16-річну доньку. Дівчину підвісили у повітря, і кат бив її з голови до ніг. Після декількох ударів вона попросила пити, замість води їй принесли солоний оселедець. Знуцання мало б продовжуватися далі, але кат несподівано відмовився від езекуції [1, с.15-16].

Мешканці Сибіру, де відбували покарання політичні засуджені, ставилися до каторжан зневажливо. Більшість в'язнів була неодружена, бо співвідношення чоловіків і жінок у Сибірі – 6:1. Місцевий мешканець не погоджувався віддавати свою дочку заміж за поселенця, не дивлячись на 50 рублів, які сплачувала йому держава у разі його згоди [1, с.22]. Окрім цього, полювання за втікачами-каторжниками було особливим заняттям серед корінного населення Сибіру. Існувала група мисливців, яка спеціалізувалася на пошуках утікачів, особливо до цього схильні були караїми. Деякі з них казали, що з оленя вони знімають одну шкіру, а з утікачів-каторжників – дві: сорочку та кожух [1, с.25].

Умови утримання арештантів і каторжан залежали від правового становища у державі. Після масових народних заворушень 16 червня 1905 року наказом імператора був уведений військовий стан у Миколаївському градоначальстві та місцевості, прилеглий до нього [2, арк.2]. Уже незабаром арешти відбувалися за найменшої підозри, за будь-якою адресою, лист від приятеля, або від показань 12-річного хлопчика, який від переляку не знав, що відповідати на допиті. Цього було достатньо для багаторічного одиночного ув'язнення [3, с.26].

Згідно параграфа 19 інструкції щодо утримання арештантів в Одесі від 23 травня 1905 р. за порушення внутрішнього порядку, арештантів могли переводити на тиждень до темного або світлого карцеру. Заборона на листування та побачення діяла не більше одного місяця, існувало обмеження

на читання будь-якої літератури, окрім духовної. Харчування, згідно 9 параграфа цієї інструкції, було дворазовим. Обід складався з борщу та каші, на вечерю подавали тільки гарячу страву. Добова норма хліба – 2 фунти на людину [4, арк.32].

У Сибірі утримання одного каторжанина коштувало 7 коп. на день. Але необхідно взяти до уваги те, що начальник тюрми та старший наглядач були сімейними особами і намагалися з цієї суми якомога більше залишити для себе. І тому фактично, їжа в'язнів складалася з чорного хліба на сніданок, супу з бичачого серця та печінки на обід, або з 7-ми фунтів м'яса, 20-ти фунтів вівсяної крупи та 20-ти фунтів кислій капусти. І, звичайно ж, офіційно, більшість в'язнів була задоволена їжею [5, с.49]. Насправді, головна їжа каторжан – житній хліб і небагато гречки. М'ясо давали у святкові дні, але тільки під час роботи на копальнях, тобто протягом 3-х місяців з 12-ти, та лише 50-ти чоловікам зі 150-ти [1, с.28].

Окрім судових вироків на каторжне заслання до Сибіру арештантів, особливо за політичні злочини, часто засуджували до страти через повішання або розстріл. У Катеринославі їх завжди вішали на бантинах пожежного сараю 4-ої поліційної дільниці. В Одесі страчували поблизу Олександрівського парку та за Чумною горою [6, с.241].

Після виконання вироку, арештантів ховали на християнському кладовищі у відлюдних кутках, попід огорожею. Іноді їх закопували на місці виконання страти, якщо вона відбувалася за містом. Надзвичайно рідко довідувалися рідні небіжчика про місце страти та його могилу [6, с.246].

У січні 1906 р. у катеринославській в'язниці мати смертника намагалася домовитися з адміністрацією в'язниці щодо останнього побачення із сином. Замість дозволу з в'язничної контори їй винесли пасму волосся – усе, що залишилося після її сина. Напередодні страти він попросив ножиці та відрізав його, і передав для матері. Його остання воля була виконана [7, с.101].

Реакційна політика царизму впливала на психологічний стан поліційного апарату Російської імперії, тримаючи його у постійному напруженні, вимагаючи посиленої концентрації. Так, Одеський генерал-

губернатор Каульбарс у шифрованій телеграмі до воєнного міністра доносив, що 20 вересня 1906 р. за вироком воєнопольового суду вже розстріляно 25 засуджених. Він був вимушений визнати, що постійні страти через розстріл справляли негативне враження на війська та натякав на необхідності виділення коштів для оплати праці катів, щоб страчувати через повшання замість розстрілу [8, с.94].

За період 1905-1909 рр. в Одесі було страчено 134 особи, у Катеринославі – 228, у Херсоні – 70 [6, с.437-438].

Місто	Засуджено	Страчено	Розстріляно без суду	Разом страчено
Катеринослав	481	228	15	241
Одеса	270	134	19	153
Херсон	196	70	2	72

Страти продовжувалися навіть у 1910 році [6, с.442].

Місто	Страчено
Катеринослав	15
Одеса	8

Під час Першої російської революції політичних арештантів часто страчували без суду, спираючись на усні накази місцевої влади. Це створює певну проблему повної ідентифікації страчених [6, с.444].

Рік	Страчені за іменним списком	Страчені, прізвища яких не виявлено
1905	125	336
1906	1076	1360
1907	386	436
1908	692	434
1909	198	347
1910	42	100

Кількість засуджених до каторги невинно зростала. За весь час, починаючи з 17 жовтня 1905 р. до 1 вересня 1906 р., заслано до Сибіру адміністративним порядком більше як 35 тис. чоловік [9, с.12]. Арештні дома великих міст були переповнені. Наглядач Одеського арештного дому звертався за фінансовою винагородою до одеського градоначальника, за «важку» працю адміністрації в умовах надзвичайного стану [10, арк.65]. Томський губернатор прохав мініс-

тра внутрішніх справ хоч на деякий час не висилати політичних, бо скрізь по томській губернії повно людей [9, с.12].

Міністр внутрішніх справ П.М. Дурново у телеграмі до миколаївського губернатора О.М. Ступіна зазначав, що заслання до В'ятської губернії політичних засуджених з Миколаєва заборонено. Він наголошував на необхідності координації дій місцевого керівництва та центрального імперського апарату влади з метою попередження у майбутньому переповнених тюрем і каторжних місць [11, арк.11].

Міністр юстиції І.Г. Щегловітов під час обговорення питання щодо дострокового звільнення зауважив, що в'язниці переповнені. Він підкреслив, що вся пенітенціарна система Російської імперії розрахована на 100-110 тис. ув'язнених, а наразі у в'язницях нараховується більш ніж 150 тис. ув'язнених. Найбільший відсоток – це політичні ув'язнені, які почали там з'являтися з початку 1905 р. після масових заворушень, що охопили майже всю територію Російської імперії. Міністр скаржився, що дуже скоро не залишиться місць для справжніх злочинців.

Згідно зі статистичними даними Міністерства внутрішніх справ кількість ув'язнених була 167 830 осіб. Київська в'язниця могла офіційно утримувати 690 в'язнів, а реально там знаходилося 2207 в'язнів, в одеській в'язниці – 1610 осіб на 804 місця, у Катеринославській – 842 особи на 324 місця. Їм доводилося спати не тільки на підлозі та під нарами, але навіть і у в'язничних коридорах. Велика кількість в'язнів викликала поширення епідеміологічних хвороб [12, с.4].

Умови утримання політичних засуджених були значно гірші, ніж кримінальних. До того ж в історії політичної каторги існувала ціла низка випадків використання кримінальних засуджених для придушення політичних. Ця тактика досягла свого розквіту у Сибіру, її також використовували і в європейській частині Росії. «Івани» (тобто той самий «іван», який до революції був відомий у всіх сибірських тюрмах, переніс весь свій дух і жиганство до каторжних централів, сподіваючись на спинах нещасної шпани побудувати тут свій каторжний

добробут) були слухняною зброєю тюремних наглядачів. Вони організовували, скеровували та надихали «шпану» на подвиг побиття, іноді і вбивства слабкіших політичних в'язнів. «Івани» приносили із собою до Сибіру розповіді про те, що нібито політичні в'язні зіпсували їм «райське життя», яке існувало до їх появи. За провини політичних, адміністрація тюрем припинила випускати всіх каторжан у вільні робочі команди. У тюрмах з'явилися обмеження та суворий режим, який знищив привілеї «старих арештантів» [13, с.123].

Політичний тиск створював сприятливі умови для самогубств і передчасної смерті каторжан. Система виконання покарань мала більш вбивчий характер, ніж виправний [6, с.445].

Рік	Самогубство	Померло у в'язниці
1905	40	1646
1906	42	1659
1907	118	2345
1908	123	5150
1909	145	7139

Кількість політичних в'язнів, згідно з даними Саула Ушеревича, постійно зростала, що свідчило про перемогу реакційної політики після революції 1905-1907 років [6, с.444].

Рік	Кількість в'язнів
1905	86 184
1906	111 402
1907	139 145
1908	171 219
1909	175 608

Кількість політичних в'язнів за звітами воєнного міністерства Російської імперії (за даними М.М. Полянського) була ще більша та враховувала діяльність воєнно-польових судів [14, с.33].

Рік	Політичні в'язні
1902	15
1903	43
1904	18
1905	308
1906	4699
1907	4335
1908	7016

Звичайно, під тиском суспільства існува-

ла амністія, яка на фоні репресивного царизму була неповною та вибірковою. Політичних злочинців амністували згідно законодавчих актів Російської імперії XIX – початку XX ст. Деяким з них повертали чини та дворянські титули (указ від 1801 р.), або тільки права спадкового дворянства (маніфест від 1855 р. та 1883 р.), відновлювали права дворянського походження (указ від 1904 р.), замінювали додаткові покарання на більш м'які (указ від 1905 р.), також позбавляли всіх прав на інші види покарань згідно зі статтею 43 Ухвали про покарання (жовтень 1905 р.) [15, с.302].

Реакційна політика була яскравим відображенням царизму, логічним, беззаперечним наслідком Першої російської революції. Придушення революційного опору владі було відносно успішним, кількість прихильників радикальних змін у суспільстві значно зменшилося у порівнянні з початковим етапом революції. Політичні партії лівого напрямку відчували «кадровий голод» [16, с.124]. Однак, основна мета імперської реакції не була досягнута, придушення реформаторських поглядів не відбулося.

У 1910 р. в Російській імперії революційні настрої активізувала новина про смерть Л.М. Толстого. У Миколаєві начальник місцевого жандармського управління у таємному листі до миколаївського градоначальника відзначав піднесений політичний настрій у місцевого населення, який став наслідком цієї новини [17, арк.4]. Окрім смерті Л.М. Толстого, у 1910 р. відбулася низка демонстрацій з нагоди річниці подій «Кривавої неділі» та відзначення Першого Травня. Скудні новини про знуцання політичних арештантів у тюрмах і на каторгах, які надходили зі Пскова, Тобольська, Вологди, Гірського Зерентуя й інших міст, розпалювали антидержавні настрої у суспільстві [18, с.154].

Таким чином, внутрішні проблеми Російської імперії, зокрема невирішеність аграрного питання, стали причиною продовження революційних процесів у суспільстві. Реакційна політика була невдалою спробою стабілізації соціальних процесів репресивними методами. Імперська влада не використала досвід набутий у результаті влас-

них помилок і не дивлячись на спроби лібералізувати суспільні відносини та зняти політичне напруження створенням перших парламентських традицій у Росії, царизм, як стала політична система, залишився незмінним.

Відсутність внутрішніх реформ, в умовах потужних світових ліберальних процесів і зовнішнього тиску на економіку імперії, зокрема, під час Першої світової війни, призвела до рецесії «старих імперських ран» у вигляді двох революцій 1917 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кропоткин П.А. Ссылка в Сибирь / Петр Алексеевич Кропоткин. – СПб.: Типо-литография «Отто Унфуг» 1906. – 40 с.
2. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-229, оп.4, спр.142.
3. Степняк С. Подпольная Россия / Сергей Степняк. – СПб.: В. Врублевский, 1906. – 274 с.
4. Державний архів Одеської області, ф.Р-2, оп.11, спр.108.
5. Кропоткин П.А. В русских и французских тюрьмах / Петр Алексеевич Кропоткин. – СПб.: «Знание», 1906. – 242 с.
6. Ушеревич С. Кривавий смерч / Саул Ушеревич. – Х.: Изд-во Всеукр. совета общества политкаторжан и ссы-

льно-поселенцев, 1932. – 463 с.

7. Ушеревич С. Смертные казни в царской России / Саул Ушеревич. – Х.: Изд-во Всеукр. совета общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1932. – 429 с.
8. Гернет М.Н. История царской тюрьмы / Михаил Николаевич Гернет. – В 5 т. – Т.4. – М.: Госюриздат, 1962. – 302 с.
9. Рідний край. – 1906. – № 42. – С. 12.
10. Державний архів Одеської області, ф.Р-2, оп.4, спр.8146.
11. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-229, оп.4, спр.161.
12. Клейнборт Л. «Политические» прежде и теперь / Лев Клейнборт. – СПб., 1908. – 542 с.
13. Вороницын И.П. Из мрака каторги / Иван Петрович Вороницын. – Х.: Державне видавництво України, 1922. – 152 с.
14. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / Николай Николаевич Полянский. – М.: Изд-во Московского университета, 1958. – 240 с.
15. Люблинский П.И. Право амнистий / Павел Исаевич Люблинский. – СПб.: Сенатская типография, 1907. – 363 с.
16. Горелов И.Е. Большевики и легальные организации рабочего класса. / Игнат Ефимович Горелов. – М.: Высшая школа, 1980. – 206 с.
17. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-229, оп.4, спр.328.
18. Князева Г.В. Борьба большевиков за сочетание нелегальной и легальной партийной работы в годы реакции. 1907-1910 гг. / Галина Васильевна Князева. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. – 192 с.

Токаленко Павло Реакційна політика царизму на півдні України у роки Першої російської революції 1905-1910 років: статистичний вимір

У статті автор намагається розкрити роль реакційної політики царизму після Першої російської революції на Півдні України. Використовуючи статистичні дані, акцентується увага на посиленні реакції самодержавства після стабілізації соціальних процесів у суспільстві. Частково автор намагається описати внутрішні умови утримання політичних арештантів у загальноімперській системі виконання покарань. Наголошується на неспроможності вирішення соціальних проблем репресивними методами та підкреслює причинно-наслідковий зв'язок Першої російської революції з подіями 1917 року.

Ключові слова: Перша російська революція, реакційна політика, арештант, каторга, статистика, південь України, Одеса, Сибір

Токаленко Павел Политика реакции царизма на юге Украины в годы Первой русской революции: статистический аспект

В статье автор пытается раскрыть роль реакционной политики царизма после Первой русской революции на Юге Украины. Используя статистические данные, акцентируется внимание на усилении реакции самодержавия после стабилизации социальных процессов в обществе. Частично автор пытается описать внутренние условия содержания политических заключенных в общеимперской системе исполнения наказаний. Отмечается на неспособности решения социальных проблем репрессивными методами и подчеркивает причинно-следственная связь Первой русской революции с событиями 1917 года.

Ключевые слова: Первая российская революция, политика реакции, арестант, каторга, статистика, юг Украины, Одесса, Сибирь

Tokalenko Pavlo The reactionary politics of monarchism in the South of Ukraine in the First Russian revolution: statistical aspect

In this article the author tries to reveal the role of the repressive policy of the Russian Empire after the First Russian Revolution in the South of Ukraine. Using statistical material focuses on increasing autocracy reaction after stabilization of social processes in society. In part, the author tries to describe the internal conditions of political prisoners in the penal system. The author emphasizes the failure to solve social problems repressive methods and emphasizes the causal relationship of the First Russian Revolution with the events of 1917. Including the author gives data on the number of

executions of political prisoners and notes that executions continued even in 1910.

The author notes that the number of political prisoners, according to Saul Usherovycha constantly growing, as evidenced by the victory of the reactionary policies after the revolution of 1905-1907. Also, the author gives other statistical dates associated with the activities of courts-martial for military reports of the Ministry of the Russian Empire (according M.M. Polyansky).

The author argues that political pressure created fertile conditions for suicide and premature death convicts. The penal system more kills prisoners than revolution.

The repressive system in Russia directly affected the psychological state police apparatus of empire, keeping it in constant tension, requiring enhanced concentration.

According to statistics from the Ministry of Interior was the number of prisoners – 167,830 people. Kiev prison could officially hold – 690 prisoners, but actually there were – 2,207 prisoners in the Odessa prison – 1610 persons in 804 places in Katerynoslav – 842 to 324 seats. They were sleep on the floor, under bed, and in the prison hallways. A large number of prisoners caused the spread of disease.

In 1910, the Russian Empire revolutionary sentiments intensified by the news of the death of Tolstoy. In Mykolayiv city, head of the local police in a secret letter to Mayor of Mykolayiv, said elevated political mood of the local population, which was the result of this news. In addition to death Tolstoy, in 1910 there was a low demonstrations on the anniversary of the events of «Bloody Sunday» and celebration of May 1. In added to political news of abuse of prisoners in prisons and hard labor that came from Pskov, Tobol'sk, Vologda, and other cities, fueled anti-state attitudes in society.

Thus, the internal problems of the Russian Empire, including the unresolved agrarian question caused the continuation of the revolutionary process in society. The government continued unsuccessful attempt to stabilize the social processes by repressive methods. Imperial power is not used the experience gained as a result of its own mistakes and despite attempts to liberalize social relations by creation of the first parliamentary traditions in Russia, the government did not change its attitude to the problem.

Keywords: *First Russian revolution, the policy response, prisoner, penal servitude, statistics, southern Ukraine, Odessa, Siberia*

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Тригуб П.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.01.2016 р.